

Europa: wat is dat?¹

Door Rob Boudewijn

Toen in de jaren vijftig van de vorige eeuw met de Verdragen van Rome de Europese Economische Gemeenschap het licht zag, hadden de oprichters geen helder beeld voor ogen over de 'finalité' van het project. Het einddoel in economisch-politieke én bestuurlijke zin werd niet geformuleerd, evenmin als de geografische reikwijdte. Op dat moment kon er echter geen twijfel over bestaan dat de zes oprichters, de Benelux, Duitsland, Frankrijk en Italië al dan niet Europees zouden zijn. Bij de navolgende uitbreidingsgolven tot een Unie van 15 in 1995 stond het Europese karakter van de nieuwe toetreders niet ter discussie. In het integratieproject, dat in vrijwel dezelfde periode werd herdoopt, bleef de E staan voor Europees: Europese Unie (EU).

Pas na de val van de Muur in 1989 werden de eerste, stringente(re) voorwaarden geformuleerd om tot 'Europa' te mogen toetreden. De Kopenhagen-criteria uit 1993 stellen aan de kandidaten eisen op het gebied van

een functionerende democratie en rechtsstaat, marktwerking en implementatie van het 'acquis' om terug te mogen keren in de 'Europese moederschoot'.² Aan de ene kant begrepen deze criteria Europa. Een blik op de kaart leert dat Wit-Rusland wel degelijk 'Europees' is, maar op basis van deze criteria overduidelijk weer niet. Dit is treffend verwoord door de Amerikaanse Secretary of State Condoleezza Rice die dit land in 2005 op haar shortlist van zes 'outposts of tyranny' plaatste.³ Aan de andere kant openen deze criteria een ware doos van Pandora: het valt niet in te zien waarom 'Europa' begrepen als een functionerende democratie en rechtsstaat als exclusieve Europese waarden zou kunnen monopoliseren. Maar de meetlat was gelegd: toetreding tot het Europese huis was en is alleen mogelijk op basis van deze criteria, zonder dat deze uitsluitel geven over de reikwijdte van het integratieproject.

Op basis van 'Kopenhagen' kon de 'Big Bang' van 2004 plaatsvinden: 10 nieuwe

lidstaten traden toe. Voor het eerst bestond er twijfel of één van de nieuwe leden al dan niet Europees zou zijn: het ten zuiden van Turkije en voor de kust van Syrië en Libanon gesitueerde Cyprus. Dit eiland maakte duidelijk dat met het gestage uitrollen van de 'zone van vrede, voorspoed en welvaart' richting (zuid)Oosten, de grenzen van wat wel en wat niet Europees zou zijn in zicht kwamen. Het Constitutioneel Verdrag, in het najaar van 2004 in Rome ondertekend, kon hier ook geen uitsluitel over geven: "de Unie staat open voor alle Europese Staten (!)...". Dit maakt in het licht van de verdergaande uitbreiding van de Unie de vraag naar wat 'Europa' nu precies is alleen maar urgenter. Wat zijn de buitengrenzen van Europa? Of anders geformuleerd: kan het van oorsprong economische project, maar allengs met meer politieke veren getooide project Europese Unie op (de lange) termijn synoniem worden met het continent Europa? En waar houdt dat continent dan precies op?

Deze discussie over de Grenzen van Europa barstte in alle hevigheid los in de aanloop naar en tijdens het Nederlandse Voorzitterschap van de EU, toen een beslissing genomen moest worden over het al dan niet gaan openen van toetredingsonderhandelingen met Turkije. Voor en tegenstanders putten hierbij uit een rijk arsenaal aan bronnen: geografische, economische, politiek-bestuurlijke (institutionele), religieuze, historische en culturele argumenten werden (en worden) gebruikt om aan te tonen dat Turkije al dan niet bij Europa zou behoren.

Wat zouden dan criteria, of dimensies, kunnen zijn waarmee het Europa-gehalte van een (potentiële) kandidaat-lidstaat van de EU vastgesteld kan worden?

Bedriegt de kaart? De geografische dimensie

Ogenschijnlijk lijkt de geografische dimensie de meest simpele om de grenzen van Europa vast te stellen. Immers, in elke atlas vormt het Oeralgebergte in Rusland de grens: links van de Oeral is Europa, het gebied rechts van de Oeral is Azië. Hierbij past een tweetal kanttekeningen. Wat niet algemeen bekend is, is dat het Oeralgebergte een politiek vastgestelde grens is. In zijn pogingen om Rusland te verwestersen bepaalde Tsaar Peter de Grote bij Tsaristisch decreet dat de grens tussen het toenmalige Europa en Azië simpelweg een paar honderd kilometer oostwaarts diende op te schuiven naar het Oeralgebergte. Wat nu als Poetin bij oekaze verordineert dat die grens bij Wladiwostok dient te liggen?

Ten tweede eindigt het Oeralgebergte vlak onder het Russische Magnitogorsk boven Kazachstan. Dit land zou met recht kunnen claimen dat een omvangrijk gedeelte van haar grondgebied in 'Europa' gesitueerd is. De aan de andere zijde van de Kaspische zee gelegen Kaukasische landen zouden volgens deze redenering dan zelfs 100 % Europees zijn.⁴ Kortom: Is de Elbruz in Georgië of de Mont Blanc in Frankrijk nu de hoogste berg van Europa?

Het blijkt uit een notitie van Buitenlandse Zaken veel eenvoudiger om te bepalen wat Europa niet zou zijn: 'de landen ten zuiden van de Middellandse Zee, gelegen op het Afrikaanse continent, kunnen niet toetreden tot de Unie vanwege hun

geografische ligging (...), evenals de landen in het Midden Oosten ...'.⁵ De lidmaatschapsaanvraag van Marokko uit 1987 kon op basis hiervan terzijde worden geschoven. Want net als Australië, Afrika of zelfs Noord en Zuid Amerika heeft Europa in het Zuiden, Westen en Noorden geen probleem. De zee vormt hier de natuurlijke afbakening. Het probleem al dan niet Europees doemt dus in het Oosten op, met als voorlopig belangrijkste testcase Turkije. Wordt hier de strikt geografische benadering gevolgd, dan doet zich de volgende wonderlijke situatie voor: de Kaukasus, rechts en rechtsboven Turkije gelegen zou dan Europees zijn, evenals het Europees verklaarde Cyprus, ten zuiden van Turkije gelegen en slechts het kleine gedeelte links van de Bosporus zou een Turks bruggenhoofd in Europa vormen. De geografische dimensie kan derhalve geen uitsluitel geven over wat Europa wel, of niet is.

De economische dimensie: zijn er grenzen?

De economische dimensie raakt aan de ideeën van de Europe-lite discipelen: laat Europa zich concentreren op een (beperkt) aantal hoofdtaken. In deze visie, onderschreven door oud Euro-commissaris Frits Bolkestein⁶, zou één van de belangrijkste hoofdtaken van de Unie de economische samenwerking zijn. De Unie als vrijhandelszone, c'est tout! Deze visie wordt van harte onderschreven in het Verenigd Koninkrijk, één van de oprichters van de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA).

Zoals uit de naam van de EVA mag blijken, blijft het primaire belang van Londen, ook na de overstap naar de Unie, het bewerkstelligen van een zo groot mogelijke en functionerende vrijhandelszone. Hierin schuilt een interessante paradox. De warme steun vanuit Londen voor de uitbreiding van de Unie schijnt naast andere overwegingen vooral ingegeven te zijn door het streven deze grote(re) vrijhandelszone te creëren. Dit streven raakt aan één van de fundamenteën van de economische theorie: optimale economische samenwerking is alleen mogelijk door het ontbreken of in ieder geval minimaliseren van grenzen: de markt is in economisch opzicht grenzeloos! Dit wordt geïllustreerd door de inspanningen van de Wereldhandelsorganisatie, de WTO, die een wereldomvattende beslechting van handelsbarrières nastreeft ter optimalisering van de mondiale economische samenwerking. Volgens deze visie zou Europa dan per definitie grenzeloos moeten zijn en zou de E dan moeten staan voor Economische Unie.

Het streven naar (verdere) liberalisering op mondiaal niveau door het slechten van grenzen door de WTO, wordt op Europees niveau treffend geïllustreerd door een recent rapport van de Tsjechische Eurocommissaris Vladimír Špidla van Werkgelegenheid en Sociale Zaken. Op Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Ierland na besloten de overige lidstaten van de oude 15 vanaf 1 mei 2004 hun grenzen voorlopig gesloten

De 25 huidige leden van de EU

Bron: www.rhul.ac.uk

www.stichtingjason.nl

Bron: Robert Feenstra

Wordt identiteit bepaald door cultureel religieuze achtergrond?

te houden voor het vrije verkeer van werknemers uit de 10 nieuwe EU lidstaten, uit angst overspoeld te worden door werkzoekenden uit de nieuwe landen. Het rapport van Spidla suggereert nu dat de economie van het drietal landen die haar grenzen niet sloot een grotere groei heeft doorgemaakt dan die van de overige 12 landen.⁷ Deze reflex, de angst overspoeld te worden door hordes gelukzoekers uit de nieuwe lidstaten, speelt ook inzake Turkije en duidt op een tekort schietend collectief institutioneel geheugen.

Dezelfde argumenten waren reeds medio jaren tachtig te beluisteren aan de vooravond van de toetreding van Spanje en Portugal. Echter, juist door de opname in de Europese interne markt ontvingen de economieën op het Iberisch schiereiland een belangrijke impuls, waardoor het in economisch opzicht snel bergopwaarts ging met beide landen. Het gevolg was een massale remigratie in plaats van de gevreesde immigratie. Anno 2004 waren exact dezelfde argumenten te beluisteren, met name de invasie door hordes Poolse gelukszoekers werd gevreesd, en nu al wordt dezelfde irreële angst geventileerd omtrent een mogelijke Turkse toetreding in de (verre) toekomst.

U gelooft in? De cultureel-religieuze dimensie

In haar publieke reactie op de Deense cartooncrisis wist de Minister van Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne-van der Hoeven te melden dat identiteit wordt bepaald door de cultureel-religieuze achtergrond. Dit is de dimensie, zeker de culturele component ervan, die wellicht het meest dichtbij de Europese burger staat. Maar is er dan iets als een 'Europese cultuur'? Geen grotere lappendeken dan het Europese cultuurlandschap, culturele pluriformiteit is één van de belangrijkste verworvenheden van de Unie.

Eurosceptici mogen graag tamboereren op de trom van de Europese culturele eenheidsworst, gesmeed en gemengd door de Europese superstaat. De realiteit leert echter dat de lappendeken juist nog bestaat juist dankzij de Europese ondersteuning van talloze regionale initiatieven, inclusief de verschillende streektaalen.⁸

Een zoektocht naar 'grenzen' heeft als uitgangspunt het gezamenlijke: wat bindt ons Europeanen? Dit is geen gemakkelijke zoektocht, aangezien hetgeen ons scheidt dominantier lijkt dan wat ons zou verbinden. Neem alleen al de taalbarrière: 'Europa', in casu de EU, kent op dit moment reeds 20 officiële talen en vanaf volgend jaar, met de erkenning van het Iers als officiële taal,

zelfs 21. De komende uitbreiding in 2007 of uiterlijk 2008 met Bulgarije en Roemenië, zal de Babylonische spraakverwarring slechts verder accentueren.

Aan symbolen die de verdeeldheid illustreren is geen gebrek. Neem alleen al de tienduizenden monumenten in Europa, die de gevallen van de twee wereldoorlogen herdenken. Zij vormen een blijvende en onverbiddelijke herinnering van de (recente) Europese verdeeldheid. Zijn er dan symbolen die wél de Europese eenheid illustreren? Die zijn er amper. Misschien de meest bekende is de blauwe vlag met de 12 sterren. Recentelijk is in Nederland het idee gelanceerd om deze vlag, overigens 'geleend' van de Raad van Europa, bij officiële feestdagen naast de nationale driekleur te hijsen om 'Europa' meer bij de burgers te verankeren. Daarnaast bestaat er nog zoets als de 'Dag van Europa' en juridische hoogstandjes als het 'Europees burgerschap'. Al met al een schamele oogst om het bindende element te illustreren, maar zou die er wellicht toch zijn?

Voor deze vraag zagen de oprichters van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), één van de voorlopers van de huidige Unie, zich ook gesteld. Volgens de founding fathers omvatte 'Europa' een beschaving met wortels in de joods-christelijke traditie. Een verwijzing die in de aanloop tot het vaststellen van het Constitutioneel Verdrag een hot issue vormde, aangezien met name christelijk Europa deze verwijzing opgenomen wilde zien in de preambule van het nieuwe verdrag.

Uiteindelijk is de verwijzing naar de joods-christelijke roots niet in de tekst opgenomen, aangezien dit een ontkenning van de huidige globalisering en haar pendant, de multiculturele samenleving zou impliceren. In plaats daarvan is in het Constitutioneel Verdrag een verwijzing naar het humanisme en de daaruit voortgekomen Verlichting opgenomen, die zich in Europa ontwikkeld zouden hebben op basis van deze joods-christelijke traditie. Humanisme en Verlichting dus als verbindend element in de pluriforme Europese lappendeken. Artikel 2 van het Constitutioneel Verdrag expliciteert de

'Europese' waarden waaraan de lidstaten zich verbinden en die ze gezamenlijk dienen te bevorderen: "respect voor de menselijke waardigheid, vrijheid, democratie en rechtsstatelijkheid." Net als bij de Kopenhagen criteria, valt moeilijk in te zien wat aan deze waarden exclusief Europees zou zijn?

Een, of beter, dé Europese cultuur valt dus niet te definiëren. Daarbij doet zich nog het probleem voor dat de vigerende waarden en normen binnen het huidige 'Europa' zeer heterogeen zijn. De Nederlandse stellingname inzake ethische kwesties als euthanasie en abortus is veel andere lidstaten een doorn in het oog. Ook het Nederlandse homohuwelijk wordt lang niet in alle lidstaten erkend. Critici van de zich gestaag uitbreidende Unie wijzen op het gevaar van implosie van het project door de toenemende heterogeniteit er van. De in de Mediterrane wereld meer 'collectivistische' cultuur zou zich niet verhouden met de in Noordwest Europa dominante 'individualistische' cultuur. Hier passen twee kanttekeningen bij. Ten eerste is er in geen enkel Europees Verdrag ook maar iets vastgelegd over wat de dominerende cultuur in een lidstaat zou moeten zijn. Zoals eerder opgemerkt, 'Europa' kenmerkt zich juist door 'eenheid in verscheidenheid'. Ten tweede zijn waarden en normen tijdgebonden en hoogst dynamisch. Nederland werd in de jaren vijftig gekenmerkt door een collectivistische cultuur en slechts enige generaties later staat het individualisme hoog in het vaandel. Voor de jongere generatie Turken, is het streven naar dit individualistische ideaal op dit moment het hoogste goed in plaats van de collectivistische benadering, die als old fashioned te boek staat.

Naast cultuur wordt er vaak aan religie gerefereerd als ordeningsprincipe. Het valt niet te betwijfelen dat de mentaliteit, de inrichting van de maatschappij, ons denken over gelijkheid, rechtsspraak en talloze andere zaken haar basis vindt in de joods-christelijke traditie. Maar kan religie dienen ter afbakening van Europa? Hier zijn twee opvattingen dominant, gebaseerd op de 'school' van Samuel Huntington. Ten eerste: volgens Huntington ligt de grens van Europa op de scheidslijn van de christelijke en de

islamitische cultuur. Het is het beeld van Europa als bolwerk van het christendom, dat '...zou ophouden waar geen Gotische kathedralen meer zijn gebouwd.'⁹

Volgens deze redenering hebben twee van de drie Kaukasische republieken goede papieren voor het lidmaatschap van de EU. Georgië is immers Christelijk-Orthodox en Armenië was het eerste land waar het Christendom (in 301) als staatsgodsdienst werd ingevoerd. Een tweede groep theoretici begrenst Europa conform het schisma van 1054 - de scheidslijn op de grens tussen het Orthodoxe Christendom en het Katholicisme. Volgens deze theorie is het lidmaatschap van Griekenland een historische vergissing: deze lidstaat kent geen scheiding tussen kerk en staat en 'de Verlichting heeft er zich beperkt tot de introductie van gloeilampen.'¹⁰ Ook Roemenië en Bulgarije zouden volgens deze visie nooit kunnen toetreden. Hier dient zich dus ook geen oplossing aan, aangezien de eerste visie impliceert dat juist meer landen tot de Unie zouden kunnen toetreden, terwijl de tweede visie dat uitsluit. Sterker nog, op basis van de tweede visie zouden zelfs landen uit de Unie moeten treden.

Religie levert dus ook niet het antwoord wat 'Europa' wel, of niet is. Het levert zelfs extra problemen op. Als 'Europa' al niet te duiden valt volgens het Orthodox-Christelijke principe, of het Christelijke principe alleen, waar blijven dan de landen waar de moslims een meerderheid vormen, zoals bijvoorbeeld in Albanië of in Bosnië-Herzegovina. Niemand zal ontkennen dat beide Balkanlanden tot 'Europa' behoren, maar hier speelt de overheersende religie geen enkele rol, terwijl criticiasters van Turkije dit wél tot punt van zorg maken. De religieuze overtuiging van de meerderheid van de Turkse bevolking was aanleiding voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) om een studie te verrichten naar de relatie tussen Islam en democratie. In dit WRR-rapport wordt onomstotelijk geconcludeerd dat "het gegeven dat de Turkse bevolking in meerderheid moslim is, geen belemmering vormt voor toetreding tot de EU." En "het principe van de seculiere democratische rechtsstaat is in Turkije stevig geworteld."¹¹ Islam en democratie bijten elkaar dus niet noodzakelijkerwijs.

Nieuwe grenzen? De Politiek-bestuurlijke (Institutionele) afbakening

Resteert de politiek-bestuurlijke dimensie. Deze kan niet los gezien worden van de historische dimensie. Hoe het Europese project bestuurbaar te houden is een vraag die de politiek bestuurlijke elite van meet af aan heeft bezig gehouden. Vijf decennia integratiegeschiedenis leert dat iedere uitbreiding gepaard is gegaan met een herziening van de Verdragen: Verbreding en Verdieping. De meest recente verdragswijziging, het Constitutioneel Verdrag, diende dan ook om de Unie van 25plus bestuurbaar te houden. Na het Franse Non en ons Nee, maar vooral ook na de publieke uitlating van de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot die verklaard heeft dat de Grondwet 'dood is', ziet de Unie zich voor het eerst geconfronteerd met een Verbreding zonder een Verdieping op afzienbare termijn.

De geschiedenis heeft geleerd dat hét gevaar van een zich telkens uitbreidend project is dat het uiteindelijk in een implosie ten onder gaat: imperial overstretch. Weliswaar gaat deze historische parallel in hoge mate mank in de zin dat de voorgangers van een Verenigd Europa, zoals bijvoorbeeld het Romeinse Rijk, maar ook haar opvolgers, gebaseerd waren op een 'vereniging' op basis van geweld en onderdrukking. De Unie heeft uitdrukkelijk nooit het zwaard geheven om haar (potentiële) volgelingen te kerstenen: aansluiting gebeurde altijd op basis van eigen keuze, vrijwilligheid én reciprociteit. De historische parallel gaat echter wél in zoverre op dat het Romeinse Rijk, evenals de opeenvolgende stadia van Europese vereniging, altijd ten onder zijn gegaan door de onbestuurbaarheid van het zich uitbreidende project.

De Unie heeft zich gerealiseerd dat de absorptiecapaciteit van het integratieproject al zelfs voor de afwijzing van de Grondwet haar plafond, al dan niet tijdelijk, had bereikt. In 2003 lanceerde de Commissie daarom haar plannen voor een zogeheten 'Wider Europe'¹², in 2004 gevolgd door de European Neighbourhood Policy (ENP)¹³. Kern van de ENP is dat Europa zich zou omringen met een 'Ring of Friends' gegroepeerd in vier regionale blokken, te

Bron: www.arikah.net

Het Europees Parlement

weten: De Oostelijke bureu (Wit-Rusland, Moldavië en de Oekraïne), de Zuidelijke Kaukasus (Armenië, Azerbeidzjan en Georgië), de Mediterrane bureu (Algerije, Libië, Marokko en Tunesië) en tot slot het Midden Oosten (Egypte, Israël, Jordanië, Libanon, Syrië en de Palestijnse Autoriteit).¹⁴ Doelstelling van de ENP is om de 'vrienden' te ondersteunen bij het bewerkstelligen van veiligheid, stabiliteit en welvaart. Daarnaast biedt de Unie een 'politieke dialoog' aan, en meer innige economische betrekkingen.

Bij de geografische dimensie werd al opgemerkt dat het gemakkelijk is om te definiëren wat Europa niet is: de Mediterrane bureu en die in het Midden Oosten behoren niet tot 'Europa'. Op basis van de geografische dimensie staat buiten kijf dat Wit-Rusland, de Oekraïne, Moldavië en de Kaukasus

'Europees' zijn. Het is dan ook niet verwonderlijk dat met name in de Oekraïne de wenkbrauwen diep werden gefronst toen het land zich na de Oranjerevolutie 'slechts' wist te kwalificeren voor de ENP en voortsnog niet voor een volwaardig EU lidmaatschap, terwijl Turkije tegelijkertijd dit perspectief wél geboden werd. In die zin kan de ENP dan ook het beste gekwalificeerd worden als een schaamlap van de EU: het dient het bestuurlijke onvermogen en de institutionele inflexibiliteit van de huidige EU te maskeren. Een onvermogen dat als resultaat heeft dat de EU voortsnog geen landen kan opnemen waarvan de Europese identiteit niet in twijfel wordt getrokken. Ook de politiek-bestuurlijke dimensie kan derhalve geen uitsluitel geven over de grenzen van Europa.

De realistische dimensie.....

Gedurende de eerste vijf decennia van het Europees integratieproject waren de 'grenzen van Europa' niet zo actueel als ze nu, bij aanvang van het nieuwe millennium wel zijn. Geografische, economische, culturele-religieuze noch politiek-bestuurlijke argumenten kunnen de grenzen vaststellen. De uitbreiding van de Unie heeft altijd plaats gevonden via een pragmatische, bijna lankmoedige benadering. Keer op keer en in ieder Verdrag staat immers weergegeven dat de Europese Unie als politiek-

economisch project in principe open staat voor alle landen (met een Europese identiteit!). Om praktische redenen, met als één van de belangrijkste hoe een zich uitbreidende Unie bestuurbaar kan worden gehouden, werd (en wordt) nog slechts een beperkt aantal landen toegelaten. Het ENP vormt hierbij een nieuwe scheidslijn op het Europese continent en het blijft nog maar de vraag hoe lang de 'Europese vrienden' genoegen zullen blijven nemen met deze worst. Maar zelfs als de 'vrienden' op de zeer lange termijn zouden toetreden, ontbreekt nog steeds consensus over een ondubbelzinnig criterium om definitief vast te kunnen stellen of een land 'Europees' is of niet: "uiteindelijk zal deze vaststelling in wezen een politieke keuze van de lidstaten zijn, die met verschillende argumenten kan worden onderbouwd."¹⁵ De realistische conclusie zal dan ook moeten luiden dat de grenzen van Europa, in dit geval van de EU, idealiter alleen kunnen worden vastgesteld op basis van het gegeven hoe het project bestuurbaar kan worden gehouden.

Rob Boudewijn is als Senior Fellow verbonden aan het Clingendael European Studies Programme

Referenties

- 1 Dit is een geheel herziene en geactualiseerde versie van een artikel dat medio 2005 verscheen: Rob Boudewijn en Mendeltje van Keulen, 'Waar houdt 'Europa' op? Over de grenzen van Europa', in: Internationale Spectator nr. 7-8 (juli-augustus 2005) p. 355-358
- 2 Het gebruik van frasen als 'terugkeer in Europa' etc. toont aan hoe effectief de EU het woord 'Europa' gemonopoliseerd heeft: 'Europa' wordt vaak als synoniem gebruikt voor Europese Unie.
- 3 John Löwenhardt, Stuck in the middle. The shared neighbourhood of the EU and Russia, 2000-2005 (Den Haag 2005) p.16
- 4 Daarnaast zijn de Kaukasische landen allen lid van de Raad van Europa, de 'kraamkamer' voor volwaardig EU-lidmaatschap en ontvangen de betrokken landen van de EU financiële ondersteuning voor transitieprojecten, die vergelijkbaar zijn met de projecten die in de jaren negentig de hervormingen hielpen bevorderen in wat nu de nieuwe lidstaten van de EU zijn.
- 5 Notitie 'Grenzen van de Europese Unie', Ministerie van Buitenlandse Zaken, Directie Integratie Europa, DIE-96-05 (17 maart 2005)
- 6 Frits Bolkestein, 'Europa: er zijn grenzen', in: Internationale Spectator, september 2004, p. 415-418
- 7 Commission of the European Communities, Report on the functioning of the transitional arrangements set out in the 2003 Accession Treaty (period 1 May 2004-30 April 2006), (Brussel, 8.2.2006) COM (2006) 48final
- 8 Rob Boudewijn en Peter van Grinsven, 'Geloofwaardigheid boven sentimenten. EU-toetredingsonderhandelingen met Turkije', in: Internationale Spectator, nr. 9 (september 2004) p. 436
- 9 Jan willem Sap, 'De oorsprong van de Europese Grondwet', in: Ernst John Kaars Sijpesteijn (red.) Het volk en Europa. Grenzen aan Europa (Amsterdam 2004) p. 65
- 10 B. Tromp: 'Turkije en Europa', in: Elsevier, 14 november 2002
- 11 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, De Europese Unie, Turkije en de Islam, WRR rapport nr. 69 (Den Haag 2004)
- 12 http://europa.eu.int/comm/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf
- 13 http://europa.eu.int/comm/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf
- 14 Rusland is niet opgenomen in de ENP. Op voorstel van Moskou wordt met Rusland een apart 'strategic partnership' ontwikkeld, waarbinnen op vier 'common spaces' nauw wordt samengewerkt.
- 15 Notitie 'Grenzen van de Europese Unie', zie noot 5